

wizji antropologicznej i teologicznej, i to w obrazie wielkiego papieża, św. Grzegorza Wielkiego. Autor studium zademonstrował dobre kompetencje w omawianiu tego zagadnienia i jednocześnie potrafił z pewną odpowiedzialnością podjąć dość schematyczną syntezę.

ks. Andrzej Franciszek Dziuba – Warszawa

Brian DALEY SJ, *The Hope of the Early Church. A handbook of patristic Eschatology*, Peabody Mass. 2003, Hendrickson Publishers, ss. XIV + 303.

Czasy ostateczne, koniec wieku, a szczególnie zmierzch i początek nowego milenium, zawsze oddziaływały na umysły ludzi skierowując ich myślenie na rzeczy ostateczne, ku innemu wymiarowi, ku eschatologii. Tak było przez dwa tysiące lat istnienia Kościoła, co przejawiało się w istnieniu różnych ruchów doktrynalnych zwracających uwagę na koniec świata, na magię liczby „1000” i zjawiska związane ze zmianą daty i epoki (np. ruchy millenarystyczne). Podobne zjawisko mogliśmy obserwować w ostatnich latach XX wieku. Nic więc dziwnego, że problemy eschatologiczne dotyczące rzeczy ostatnich, ale także tego, z czym chrześcijanie stykali się na co dzień, czyli ze śmiercią, znajdowały odzwierciedlenie w nauczaniu Kościoła, który „pochodzący z miłości Ojca przedwiecznego, założony w czasie przez Chrystusa Odkupiciela, zjednoczony w Duchu Świętym, ma cel zbawczy i eschatologiczny, który jedynie w przyszłym świecie może być osiągnięty w pełni” (KK 40). W Ewangeliach znajdujemy liczne zapisy dotyczące ludzkiego życia, śmierci oraz eschatonu – czasu na końcu czasów. Chrystus wzywa bowiem swych uczniów, zwracając uwagę na eschatologiczne wypełnienie historii: „bądźcie gotowi, bo w chwili, której się nie domyślacie, Syn Człowieczy przyjdzie” (Mt 13, 44). Wstępując zaś do Ojca pozostawił Apostołom nakaz misyjny: „Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem” wraz z zapewnieniem trwałości tej misji: „Ja jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata” (Mt 29, 19). Apostołowie kontynuując nauczanie Mistrza z Nazaretu odnosili się do czasu kiedy „nastąpi koniec, gdy przekaże królowanie Bogu i Ojcu i gdy pokona wszelką Zwierzchność, Władzę i Moc” (1Kor 15, 24). Nie mogli więc Ojcowie i pisarze kościelni pierwszych wieków pozostać obojętnymi zarówno na zapotrzebowanie wiernych, jak i na fundament położony przez Jezusa Chrystusa i Apostołów. Wielu z pisarzy starochrześcijańskich dotyczyło problemów eschatologicznych: końca człowieka i świata, istnienia sądu po śmierci, piekła i nieba, paruzji Chrystusa na końcu czasów. Trzeba było określić owo napięcie między „już”, a „jeszcze nie”, w którym działał Kościół, żyli ludzie i w którym rozwijała się teologia.

W ciągu ostatnich lat brakowało systematycznego i syntetycznego wykładu eschatologii patrystycznej i rozwoju doktryny chrześcijańskiej w pierwszych wiekach. Istniały jedynie artykuły i pozycje książkowe dotyczące poszczególnych pisarzy. Podstawowe opracowania – pokryte często patyną, takie jak: L. Atzberger, *Geschichte der christlichen Eschatologie innerhalb der vornicänischen Zeit* z 1896 roku; G.W.H. Lampe, *Early Patristic Eschatology*, w: *Scottish Journal of Theology Occasional Papers* z 1953 roku; S. Prete, *La escatologia e pàrenesi negli scrittori cristiani latini*, Bologna 1966; H. Rondet, *Fins de l'homme et fin du monde*, Paris 1966 roku; A.J. Visser, *A Bird's-eye View of Ancient Christian Eschatology* z 1967 roku, czy wreszcie współczesne G. Filoramo *L'escatologia e la retribuzione negli scritti dei Padri (dai Padri Apostolici ad Agostino d'Ippona)*, w: *Dizionario di Spiritualità Biblio-Patristica* z 1997 roku; R.A. Greer, *Christian Life and Christian Hope: Raids on the Inarticulate* z 2001 r. nie zawsze wyrażają aktualny stan badań oraz nie omawiają szerokich problemów eschatologii w całości. Nie dotyczą one także całego okresu wczesnego Kościoła, gdyż większość kończy się na Soborze Chalcedońskim i ogranicza się tylko do łacińskiej i greckiej literatury patrologicznej. Warto także uświadomić sobie, jak to zauważa Luigi Padovese, że „rozprawy o «rzeczach ostatecznych», o ile pojawiają się w książkach dogmatycznych, znajdują się w uzupełnieniach”¹, co można także odnieść do literatury patrystycznej, zarówno obco- jak i polskojęzycznej². Dlatego z ogromnym zadowoleniem trzeba przyjąć wznowienie pracy o Brian'a E. Daley'a *The Hope of the Early Church. A handbook of Patristic Eschatology*, której pierwsze wydanie ukazało się w Cambridge University Press w 1991 r. i w błyskawicznym tempie zniknęło z półek księgarskich. Drugiego wydania podjęło się w 2003 r. wydawnictwo Hendrickson Publishers.

¹ L. Padovese, *Wprowadzenie do teologii patrystycznej*, tłum. A. Baron, Kraków 1994, 83. Taką sytuację możemy obserwować np. w wydanych ostatnio w Polsce tłumaczeniach serii podręczników teologii dogmatycznej: *Historia dogmatów*, red. B. Sesboüé, Kraków 1999-2003; *Podręcznik teologii dogmatycznej*, red. W. Beinert, Kraków 1995-2000.

² Na przykład w wydanym w 1994 r. w Krakowie podręczniku L. Padovese, *Wprowadzenie do teologii patrystycznej*, kwestii eschatologii u Ojców Kościoła poświęcono jeden dziesięciostronicowy rozdział: *Ojcowie i eschatologia*, który jest przeglądem całej myśli eschatologicznej. W podręczniku F. Drączkowskiego *Patrologia*, Pelplin – Lublin 1999, występują pojedyncze wątki eschatologiczne umieszczone przy okazji omawiania poszczególnych pisarzy wczesnochrześcijańskich, podobnie zresztą jak i w innych opracowaniach: Sz. Pieszczoł, *Patrologia*, Gniezno 1994; A. Żurek, *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Tarnów 2001. Próby szerszego przedstawienia rozwoju szczegółowych zagadnień eschatologicznych (millenaryzm, apokatastaza, końcówce zmartwychwstanie) podjął się H. Pietras w podręczniku: *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2000, 306-327. Doktrynę wybranych Ojców Kościoła dotyczącą nieba, piekła i czyścica ukazał Z. Kijas w serii opublikowanej przez Wydawnictwo „M” (*Niebo. Dom Ojca*, Kraków 2001; *Czyścić. Czy jest i dla kogo?*, Kraków 1999; *Piekło. Oddalenie od domu Ojca*, Kraków 2002). Zawsze jest to jednak tylko poboczne zainteresowanie kwestiami eschatologicznymi u Ojców Kościoła z subiektywnie dokonanym wyborem autorów i zagadnień.

Autor Brian Daley, kapłan Towarzystwa Jezusowego, wyświęcony w 1970 r., jest historykiem teologii, który specjalizuje się w studiach nad wczesnym Kościołem, szczególnie zaś nad rozwojem doktryny chrześcijańskiej od IV do VIII wieku. Przygotował m.in. krytyczne wydanie dzieł greckiego teologa Leoncjusza z Bizancjum z VI wieku, które ukazały się w serii *Corpus Christianorum*. Jest autorem wielu dzieł z zakresu starożytnej chrystologii, trynitologii i eschatologii. Studiował m.in. w Oksfordzie, gdzie uzyskał doktorat w zakresie teologii (1978). Jest członkiem wielu organizacji i towarzystw patrystycznych w Stanach Zjednoczonych, gdzie mieszka i wykłada na Uniwersytecie Notre Dame w Indiana (był m.in. prezesem Północnoamerykańskiego Stowarzyszenia Patrystycznego). Jest sekretarzem Orthodox-Roman Catholic Consultation in North America i redaktorem „Traditio” oraz współpracownikiem „Journal of Early Christian Studies”. W ostatnim czasie o. Daley opublikował zbiór wczesnopatrystycznych homilii na zaśnięcie NMP (*On the Dormition of Mary: Early Patristic Homilies* – 1997). Obecne pola badawcze to komentarze do Psalmów oraz przekład wybranych dzieł Grzegorza z Nazjanzu.

Prezentowana tu praca liczy 317 stron (XIV + 303) i składa się z dwunastu merytorycznych autonomicznych części, wstępów, epilogu, przypisów, bibliografii i indeksów. Materiał zamieszczony w książce jest systematyzowany chronologicznie – jak w większości podręczników patrologicznych – oraz geograficznie, co ułatwia prześledzenie ogólnego rozwoju myśli eschatologicznej, ale jednocześnie utrudnia badanie zmian, jakie dokonywały się w rozumieniu szczegółowych kwestii eschatologii.

Pierwszy rozdział (ss. 5-19): *Visions of a new day: early Semitic Christianity and Christian apocalyptic* omawia eschatologiczne nadzieje i ich rozumienie w sektach judeochrześcijańskich, wczesnych apokryfach biblijnych, u Ojców Apostolskich, w *Odach Salomona*, *Pasterzu Hermasa*, kończąc na chrześcijańskich wspólnotach milenarystycznych w Azji Mniejszej. Rozdział drugi (ss. 20-24) zatytułowany: *Making history intelligible: eschatology and the apologists*, przedstawia widzenie eschatologicznej nadziei w pismach apologetycznych Arystydesa z Aten, Justyna Męczennika, Tacjana, Atenagorasa z Aten i Teofila z Antiochii. W rozdziale trzecim (ss. 25-32) – *Regaining the light: eschatology in the Gnostic crisis (150-200)* – Autor ukazuje najpierw gnostycką myśl eschatologiczną w oparciu o teksty z Nag Hammadi, aby potem ukazać polemiczną odpowiedź Ireneusza z Lyonu odnośnie rozumienia Boga, świata i zbawienia ludzi. Rozdział czwarty (ss. 33-43) – *Senectus Mundi: eschatology in the West (200-250)* – przedstawia rozwój zachodniej myśli eschatologicznej. W sposób szczególny zwracając uwagę na wpływ warunków i środowiska na kształtowanie się rozumienia eschatologicznej nadziei (u Tertuliana, Minucjusza Feliksa, Hipolita Rzymskiego, Cypriana oraz w *Męczeństwie Perpetuy i Felicyty*) przy uwzględnieniu prześladowań, społecznej alienacji chrześcijan i religijnego współzawodniczenia. W kolejnym piątym rozdziale (ss. 44-64) –

A school for souls: Alexandrian eschatology and its critics (185-300) – przybliża chrześcijańską nadzieję eschatologiczną u przedstawicieli Szkoły Aleksandryjskiej (Klemens Aleksandryjski, Orygenes oraz jego kontynuatorzy i krytycy). W rozdziale szóstym (ss. 65-68) – *The dawn of the final conflict: Latin eschatology in the Great Persecutions (303 – 313)* – o. Daley zwraca uwagę na ożywienie zainteresowania apokaliptycznymi spekulacjami i eschatologiczną nadzieją, co miało związek – jak wskazuje tytuł rozdziału – z wielkimi prześladowaniami tego okresu, analizując dzieła dwóch przedstawicieli tego okresu: Wiktoryna i Laktancjusza.

Okres kilkunastu lat po Soborze Nicejskim, zarówno na Wschodzie, jak i Zachodzie, zdominowany był przez kontrowersje wokół trynitarniej koncepcji Boga, a jednocześnie naznaczony uzyskaniem przez chrześcijan w 313 r. wolności religijnej. Wszystko to, jak zauważa Autor, nie pozostaje bez wpływu na rozumienie eschatologii. Obrazuje to siódmy rozdział (ss. 69-92) zatytułowany: *Facing death in freedom: Eastern eschatology in the age of Nicaea*, przytaczający pisma wschodnich pisarzy: Ojców Pustyni, pisarzy syryjskich, Euzebiusza z Cezarei, Marcelego z Ancyry, Cyryla Jerozolimskiego, Apolinarego z Laodycei, Grzegorza z Nazjanzu, Grzegorza z Nyssy, Synezjusza z Cyreny. Następnie, w rozdziale ósmym (ss. 93-104) – *Redemptio Totius Corporis: Latin eschatology in the fourth century* – przenosi nas autor ze Wschodu na łańciński Zachód ukazując na podstawie twórczości Firmicusa Maternusa, Hilarego z Poitiers, Zenona z Werony, Ambrożego, Hieronima, rozwój łańcińskiej eschatologii w IV wieku.

O ile wiek IV, omawiany w poprzednich rozdziałach, znajdował się pod wpływem nicejskiej dyskusji o współistotności Chrystusa z Ojcem, o tyle wiek V, omówiony w rozdziale dziewiątym (ss. 105-123) – *Grace present and future: Greek eschatology on the fifth century* – szybko został zdominowany dyskusjami o relacji boskości i człowieczeństwa w Chrystusie. Od przedstawienia kontekstu teologicznego epoki rozpoczyna Autor omawianie greckiej eschatologii tego okresu przedstawiając nauczanie: Jana Chryzostoma, Cyryla Aleksandryjskiego, Teodora z Mopsuestii, Teodoretę z Cyru, Hezychiusza z Jerozolimy oraz dzieła ascetyczne i apokaliptyczne.

Dziesiąty rozdział (ss. 124-167) zatytułowany: *Signs of a Church triumphant: Latin eschatology in the fifth century* poświęcony został V wiekowi, czyli okresowi wspaniałego rozwoju doktryny chrześcijańskiej. Przybliża on rozumienie ostatecznej nadziei w okresie w którym szczególne znamię na eschatologicznej nadziei pozostawiły zarazy, wojny, barbarzyńcy i znajdujący wówczas wielu zwolenników „ruch millenarystyczny z przekonaniem o transformacji ówczesnego posępnego świata w świat stabilizacji i pokoju” (s. 124). To właśnie wtedy tworzą wybitni pisarze chrześcijańscy, spośród których możemy poznać eschatologiczne nauczanie: Gaudencjusza z Brescii, Maksyma z Turynu, Sulpicjusza Sewera, Hilariana, Tykoniusza, Salwiana z Marsylii, papieża

Leona Wielkiego, twórców chrześcijańskiej poezji łacińskiej, Piotra Chryzologa, autorów dwóch dzieł: *Liber de promissionibus* i *Opus imperfectum in Mathaeum* czy wreszcie Augustyna z Hippony, któremu poświęcono najwięcej uwagi w tej książce, bo aż 21 stron, co stanowi 9,6% merytorycznej jej zawartości, gdyż jak zauważył Autor „bez wątpienia teologiem, który miał największy wpływ na rozwój łacińskiej eschatologii, jak również całej łacińskiej teologii, był Augustyn z Hippony. Jego doktryna eschatologiczna, w większości punktów, jest całkowicie tradycyjna, oparta na myśli teologicznej pochodzącej z Kościoła Wschodniego od Orygenesesa i Kościoła Zachodniego od Tertuliana i Hipolita, jak również czerpiąca z praktyki i pielęgnowanej nadziei ówczesnych chrześcijan afrykańskich” (s. 131).

Kolejny jedenasty rozdział (ss. 168-204), zatytułowany: *Apokatastasis and apocalyptic: Eastern eschatology after Chalcedon* dotyczy okresu w którym „rzeczy ostateczne pozostawały, w dużej części, marginesowym tematem, dotykany jedynie w homiliach i dziełach ascetycznych oraz opracowywanych w tradycyjnych terminach Biblii i Wyznań Wiary” (s. 168). Był to jednak okres szczególnego przecucia bliskiego końca świata, a jednocześnie silnych dyskusji nad platońską teorią wieczności świata i orygenesowską koncepcją powszechnego zbawienia (*apokatastasis*). Wobec tych problemów musieli stanąć ówczesni pisarze kościelni. Wśród Ojców Wschodnich, którym poświęcony jest ten rozdział, o. Daley zwraca także uwagę na autorów piszących w innych językach (poza greckim) analizując: Ekumeniusza, Pseudo-Dionizego, Sewera z Antiochii, Jana z Cezarei, Leoncjusza z Bizancjum, Eneasza z Gazy, Zachariasza z Mitylene, Jana Filoponusa, Aleksandriana Kosmę, Andrzeja z Cezarei, Eustratusza, Maksyma Wyznawcę i wreszcie Jana Damasczeńskiego. W ostatnim, dwunastym rozdziale (ss. 205-215): *The end of all flesh: eschatology in the sixth-century West*, o. Brian Daley omawia końcowy okres patrystyki łacińskiej, w którym „nawet jeśli eschatologia straciła wiele ze swej intelektualnej finezji, to na początku wieku siódmego, stała się centralnym zagadnieniem chrześcijaństwa” (s. 205), a wpływ na to mieli z pewnością autorzy tego okresu, których przywołuje prof. Daley: Julian Pomeriusz, Cezary z Arles, Prymazjusz i Grzegorz Wielki.

Dokonując podsumowania w epilogu (ss. 216-224): *Epilogue: a common hope*, o. Brian Daley zastanawia się, czy można mówić o jednej, pojedynczej nadziei wczesnego Kościoła, czy raczej o wielu nadziejach i lękach; jaka jest relacja wiary i nadziei; w jaki sposób nadzieja obecna jest w historii człowieka i świata. Odpowiedzi na te zagadnienia są okazją do podsumowania i przypomnienia, a jednocześnie do zadania pytań i wszczęcia dyskusji o problemach i kontrowersjach, które rodzą się przy okazji zgłębiania rozwoju doktryny eschatologicznej (czas i bliskość końca świata, materialny i realny charakter zmartwychwstania, zakres eschatologicznego zbawienia – apokatastaza, możliwość zmiany przeznaczenia, kwestia czyśca). Autor kończąc swoje rozważania

stawia pytanie: „czy można mówić zasadnie o jednej «nadziei wczesnego Kościoła?»” (s. 216, 223), przywołując szereg kontrowersji, niedookreśleń, pojęć i stanowisk. Odpowiada na to pytanie odnosząc się do płaszczyzny egzystencjalnej: „Jeśli ktoś szuka takiej nadziei w orzeczeniach soborowych albo w wyartykułowanym i znacznie podzielonym systemie teologicznym, odpowiedź jest jasna – nie. [...]. Prawdziwym fundamentem przyszłej chrześcijańskiej nadziei jest obecne doświadczenie chrześcijan; poczucie, że jako uczniowie Jezusa, który zmartwychwstał, uczestniczą oni w większym i bogatszym życiu, którego pełny wymiar jest niedostępny rozumowi i wyobrażeniom. [...]. Chrystus, który wypełnił postanowienie (Ojca – przyp. M.W.) w czasie, jest sam jedyną normą poprzez którą chrześcijanin ocenia historię [...]. Zmartwychwstanie Chrystusa staje się dla jego uczniów w każdym czasie, obietnicą zmartwychwstania całej ludzkości; Chrystusowe wezwanie do podjęcia Jego drogi, staje się zaproszeniem do uczestnictwa w oczyszczeniu i wzroście, które muszą poprzedzać wejście do Królestwa, które On objawia” (ss. 223-224).

Z pewnością ogromnym atutem podręcznika o. Daleya jest doskonała bibliografia (ss. 226-290) dotycząca w pierwszej części ogólnych pojęć eschatologicznych (Eschatologia patrystyczna w ogólności, Chrześcijańska apokalipsyka, Rzeczy ostateczne, Chrześcijańskie wypełnienie, Egzegeza biblijna, Dzieziny uzupełniające), jak i indywidualnych autorów, doprowadzona do 2002 roku. Znajdziemy w niej, w analogicznym do podziału rozdziałów systemie, wiele interesujących pozycji, które są doskonałym uzupełnieniem książki, która z racji swego zadania, jako podręcznik, ma w założeniu tylko nakreślenie problemów eschatologii wczesnego Kościoła. Głębsze wnikięcie w nie jest właśnie możliwe dzięki załączonej obfitej bibliografii, zawierającej pozycje bibliograficzne w języku angielskim, włoskim, francuskim, niemieckim i hiszpańskim. Na jej kanwie nasuwa się jednak jedna smutna refleksja o małej znajomości w świecie polskiego środowiska patrologicznego i jego osiągnięć. Wśród wielu publikacji nie znalazła się żadna polskojęzyczna³ (co da się wytłumaczyć z pewnością nieznaną znajomością języka polskiego przez o. Briana), ale i wśród prac obcojęzycznych nazwisk polsko brzmiących udało mi się dojrzeć jedynie sześć. I to na przeciągu ponad stu lat – gdyż najwcześniejsza publikacja wymieniona w bibliografii pochodzi z 1896 roku.

Pomocnym uzupełnieniem części merytorycznej pracy jest też *Indeks* (ss. 291-303), który mógłby być jednak podzielony na indeks pojęć, osób i dzieł, co z pewnością ułatwiłoby wyszukiwanie i uczyniłoby go bardziej przejrzystym.

Podsumowując należy przyjąć z ogromnym zadowoleniem pozycję o. Briana Daleya *The Hope of the Early Church*, która dzięki głębokiemu studium

³ Przesłedzenie polskiej bibliografii patrystycznej, zamieszczonej w „Vox Patrum”, daje w tej materii wiele do myślenia i wskazuje na nikłe zainteresowanie patrologów zagadnieniami eschatologicznymi u Ojców Kościoła.

tematu, prostemu i dostępnemu językowi przedstawia szerokiemu gronu odbiorców (zarówno profesorom jak i studentom teologii, ale i zwykłym czytelnikom) studium rozwoju chrześcijańskiej eschatologii i okoliczności, które miały wpływ na jej rozwój. Szerokie potraktowanie zagadnienia, omówienie mało znanych autorów, którzy pozostawiali swój ślad w ewolucji chrześcijańskiej eschatologii, a nie skupianie się tylko na największych i uznanych pisarzach chrześcijańskich, jest kolejnym dużym walorem omawianej książki, która – jak wskazuje tytuł – ukierunkowana ku nadziei, nie jest suchym tylko przedstawieniem fragmentów dzieł (mogą niektórzy zarzucić małą ilość dosłownych i szerokich cytatów z dzieł patrystycznych, ale wydaje się, iż ograniczona wielkościami forma podręcznika – na co wskazuje podtytuł pracy: *A Handbook of Patristic Eschatology* – winna dawać jedynie zarys, komentarz, skondensowane wiadomości i ogólne pojęcie, a także odnośniki do poszczególnych autorów – co też czyni wielokrotnie o. Daley, a nie być zbiorem samych tylko zdań i wypowiedzi wybranych z dzieł Ojców Kościoła i Pisarzy Kościelnych), ale swoistym zamyśleniem nad ostateczną – eschatologiczną istotą i rolą drugiej z cnót kardynalnych na przestrzeni pierwszych wieków chrześcijaństwa. Powinna więc być to praca z którą zapoznają się wszyscy zainteresowani studiami nad Nowym Testamentem i pismami Ojców Kościoła.

Pozostaje więc tytułowa nadzieja, że może już wkrótce pojawi się możliwość zapoznania z podręcznikiem o. Briana Daleya także w języku polskim, bądź też z inną pracą – wspaniale gdyby rodzimego autora – która wypełniłaby dotkliwą lukę w wydanych w Polsce pracach dotyczących eschatologii u autorów wczesnochrześcijańskich.

Ks. Marcin Wysocki – Lublin – Olsztyn

Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski, układ i opracowanie ks. Arkadiusz Baron – ks. Henryk Pietras SJ, Wydawnictwo WAM, t. 1: (325-787) Nicea I – Konstantynopol I – Efez – Chalcedon – Konstantynopol II – Nicea II, ŻMT 24, Kraków 2001, ss. 400; t. 2: (869-1312) Konstantynopol IV – Lateran I – Lateran II – Lateran III – Lateran IV – Lyon I – Lyon II – Vienne, ŻMT 26, Kraków 2002, ss. 680.

Na polskim rynku wydawniczym, w serii „Źródła Myśli Teologicznej”, ukazały się dwa szczególne tomy, zawierające orzeczenia pierwszych siedmiu soborów powszechnych z lat 325-787 (t. I), będących wspólnym dziedzictwem Kościoła Wschodniego i Zachodniego, oraz kolejnych ośmiu z lat 859-1312 (t. 2), uznawanych za powszechne tylko przez Kościół łaciński. O ich znaczeniu nie trzeba chyba nikogo przekonywać, bo przecież jest to oficjalna nauka Kościoła, wypracowana przeważnie z wielkim trudem, dokumentująca rozwój